

Schopnost proměny

Glosa k 250. výročí Goethova narození

JAN DOSTAL

Když bylo Johannu Wolfgangu Goethovi asi osm - devět let, usmyslil si, že se pokusí přiblížit se Bohu Stvořiteli jinak, než jak se o tom učil v hodinách protestantského náboženství. Zmocnil se k tomu účelu ozdobného dřevěného notového pultu svého otce. Pult byl určen pro hru v kvartetu, proto měl tvar čtyřbokého komolého jehlanu s několika vodorovnými příčkami pro noty. Malému Goethovi měl sloužit za oltář. Na jeho stupně nakladl krystaly a jiné přírodniny ze sbírky svého otce, aby se i ony účastnily jeho oběti. Ovšem na správném oltáři musí hořet oheň a z ohně stoupat vonný dým. I to chlapec vyřešil. Na vrcholek pultu položil porcelánovou misku a na ni několik františků. Když se pak slunce vyhouplo nad střechy protějších domů, vzal lupu, zachytil do ní sluneční paprsky a těmi zapálil své františky. Později vzpomínal, jak ho tento obřad hluboce uspokojil.

Jak vidíme, spojoval Goethe už jako chlapec službu Stvořiteli se zaujetím pro přírodu, dokonce i se zapojením fyzikálních zákonitostí, a také se snahou o krásu, o co nejkrásnější vybavení oltáře. Tak se už tehdy projevoval v zárodku jeho pozdější poměr k životu, v němž organicky do sebe přecházely poznání a umělecká tvorba, a, obojí bylo prodchnuto zbožnou úctou k světu a lidem. Už v jeho době bylo toto spojení vědy, umění a náboženství něčím dosti neobvyklým. Později, v 19. a 20. století, vymizelo z kulturního světa úplně. Věda a umění přestaly spolu komunikovat a náboženství ztratilo jakýkoli vliv na kulturní život. Proč? Nemají věda a umění skutečně nic společného, a je náboženství něco, co nemůže oplodnit ani poznávání světa ani umění?

Ve starověku lidé ještě neznali předěly mezi těmito třemi oblastmi. Ale pak vešlo do dějin křesťanství. A pro angažovaného křesťana pozdního středověku platila směrnice: „Tělo, svět, ďábla přemáhám.“ Doba, která vyznávala takovýto náboženský ideál, se pochopitelně nemohla zajímat o vědecké zkoumání pozemského skutečného světa. Touha lidí směřovala pryč od všeho pozemského, do jediného skutečného světa, toho, kam duše vstoupí po smrti a kde - snad - bude moci zakoušet věčnou blaženost. To bylo sice zaměření náročné a hodné úcty, ale bylo také nepochopením činu Kristova. Vždyť Kristus sám sestoupil z nebe na Zem, aby se s ní navždy spojil, ne aby se zase navrátil do říše věčné blaženosti.

Pak se kyvadlo lidského zájmu vychýlilo na opačnou stranu. Novověk se vyznačoval stále žhavějším zaujetím lidí pro tento svět. Badatelé odvrhovali pouta církevních nauk, aby mohli nezávisle zkoumat svět hmoty. Umělci se snažili oslavit svými díly smyslový, nikoli nadsmyslový svět. A lidé cítili stále menší potřebu vnitřně se povznášet k neviditelnému světu, až se náboženství nakonec octlo tam, kde je dnes: jakoby v tmavém, odlehklém koutku, stranou kulturního vývoje. Nemělo už co říci ani badatelům ani umělcům, dokonce přestalo mít vliv i na mravní život lidí. Kostely se vyprazdňovaly, tisíce lidí opouštěly rok co rok své církve, protože už necítily potřebu zbožnosti. Stále naléhavěji se vnucovala otázka: Má náboženství vůbec ještě budoucnost? Může být moderní člověk vůbec ještě poctivě zbožný?

Ten, kdo jednou pocítil naléhavost takových otázek, může si uvědomit jeden z velkých, doposud zdaleka nedocenených přínosů Goethovy osobnosti pro veškeré

kulturní snažení. Jak bylo možné, že Goethe necítil přísné předěly mezi poznáním, uměním, náboženstvím, mravností? Že necítil jejich rozpornost? To vyplývalo z toho, že měl o každé z těch oblastí představu odlišnou od té, jakou máme my dnes. A právě toto odlišné chápání vědecké činnosti, umělecké tvorby a poměru k vyššímu světu je jeho dosud nezužitkováným poselstvím pro naši dobu i pro budoucnost.

Zastavme se na chvíli u jeho představy o poznávání světa. Možná, že pro nás bude naponejprv zářející: „Komu příroda začne odhalovat své zjevné tajemství, ten pocítí neodolatelnou touhu po umění jako jejím nejuvěřitelnějším vykladači." Umění jako nástroj hlubšího poznání přírody! Jak tomu máme rozumět? Pro Goetha je tomu tak, že člověk sice může poznávat přírodu ve smyslu novodobé vědy, ale od určitého bodu, chce-li pochopit její skrytější stránky, musí do poznání zapojit umělecké chápání, musí se snažit pochopit svět jako umělecké dílo a uvědomit si umělecké zákony, podle nichž vznikl.

To je první krok k proměně poznání. Goethe jako badatel ho důsledně uskutečňoval. Chtěl například proniknout k tajemství života rostlin. Jak na to šel, vysvitne z jeho drobné knížky nazvané „Metamorfóza rostlin". Cítil, že živou bytost rostliny nemůže pochopit zkoumáním chemického složení jejích šťáv, nýbrž sledováním jejího postupného růstu, jejího vývoje v čase. A sledováním vývoje rostlin v čase přišel na to, že jejich růst se uskutečňuje trojím prostorovým rozšířením a zúžením: nejprve vyrůstají stále větší listy, pak se opět zmenšují; potom se vytvoří kalich a koruna květu jako rozšíření na vyšší úrovni; v květu tyčinky a pestík jako zúžení na vyšší úrovni. Nakonec plod jako třetí rozšíření na další, nové úrovni a v něm semínka jako závěrečné zúžení. Tento trojí vývojový děj, při němž se ještě navíc sám list proměňuje v ony další rostlinné orgány, se Goethovi jevil jako základní zákon rostlinného života. Každá rostlina tento zákon uskutečňuje po svém, osobitými tvary listů, květů a plodů. Jak podle Goetha pochopíme bytost jednotlivé rostliny? Tím, že z oné základní představy růstu - nazýval ji „prarostlina", archetyp rostliny - necháme v duchu vyrůst její konkrétní, individuální podobu.

Uvažování, spekulace, měření nám nepomůže, jenom jakási vnitřní sochařská aktivita, při níž z obecné podoby rostlinného růstu se nám vymodeluje průběh konkrétního růstu určité rostliny. Jinými slovy: od obyčejného, pasivního pozorování rostliny musíme přejít k její vnitřní umělecké reprodukci, k vyvození jejího individuálního vývoje z rostlinného archetypu. Tím teprve pronikneme k jejímu tajemství.

Když o tom Goethe rozmlouval s básníkem a filosofem Friedrichem Schillerem, nemohl se Schiller s tímto přístupem sžít. „To není zkušenost," tak se vyjádřil o „prarostlině", „to je idea!" Jeho filosoficky vyškolené myšlení nebylo s to se změnit v onu vnitřní sochařskou aktivitu. Ale pro Goetha bylo ono tvořivé pozorování růstu něčím tak samozřejmým, že odpověděl: „Pak já tedy vidím ideje očima!"

Změnit obvyklé statické myšlení ve vnitřní tvořivou reprodukci umělecky působících sil přírody - to byl první krok goethovského poznání.

A pokračováním na této cestě si člověk uvědomuje stále zřetelněji nadsmyslovou podstatu života. Goethův současník Friedrich Jacobi tvrdil: „Příroda skrývá Boha." Goethe k tomu s humorem dodává: „Ale ne každému!" Jinde říká: „Kdo by chtěl popírat, že příroda je orgánem Božím, ten ať jen rovnou popře veškeré zjevení!" Ve smyslu Goethově se tedy člověk na cestě poznání musí na určitém stupni začít sám měnit: stávat se při zkoumání umělcem. A umělec se na této cestě musí nakonec stát člověkem tak nebo onak komunikujícím s vyšším světem. Přitom Goethe přece jenom cítí, že zbožnost vědce je jiného druhu než zbožnost umělce a než zbožnost člověka uskutečňujícího mravní ideály: „Při zkoumání přírody jsme

pantheisty, když básníme, polytheisty, při mravním jednání monotheisty." Není to věta, nad níž dogmaticky uvažující křesťan spráskne ruce? „Cožpak může někdo být současně monotheistou a polytheistou?" Jenže člověk, který se takto ptá, zná očividně jenom mřížoví svých strnulých pojmů, netuší nic o možnosti vnitřně proměnlivých přístupů k životu. Je zajat v kleci rozumových definic a nedovede z ní vykročit do světa živého poznání ani do světa umělecké zkušenosti. Žije ve světě středověké zbožnosti, ohraničené dogmatickými abstrakcemi. Goethe by mu odpověděl: „Kdo má vědu a umění, má také náboženství. Kdo toto obojí nemá, měj si náboženství!"

Člověk skutečně nemůže být současně monotheista a polytheista. Ale hlas Boží, onen jediný a jednotný hlas, jemuž se člověk otevírá, chce-li ve světě mravně jednat, není v rozporu s pestrým bohatstvím podnětů, které k němu doléhají z uměleckého prožívání; při setkání s uměleckými výtvoři hodnými toho jména může z nich vytušit inspirující přítomnost andělů, archandělů a dalších bytostí, vyšších než člověk a přitom sloužících onomu jednomu nejvyššímu impulzu, jímž nás z dalekého, sotva tušeného centra vší svatosti oslovuje Bůh.

Uprostřed doby, která už do sebe vstřebávala stále více materialismu, stal se Goethe zvěstovatelem nejen nového přístupu k vědecké práci, nejen tvůrcem umění čerpajícího z vědomí, že náš svět je prostoupen jiným, nadsmyslovým; stal se i hlasatelem nové zbožnosti, nesentimentální, nepozvedající toužebně oči k nebi, pryč od pozemských starostí: hlasatelem zbožnosti hluboce zaujaté pozemským životem, protože právě v něm se má naplňovat poslání člověka: proměnit sebe a touto proměnou navodit proces proměny světa, jeho oduševnění a zduchovnění, zbožnosti, která hledá v člověku i v kosmu.

V poslední rozmluvě s Eckermannem, svým tajemníkem, krátce před smrtí, vyjádřil Goethe podivuhodným způsobem svůj pohled na svět: „Evangelia považuji rozhodně za pravá, protože v nich působí odlesk výsostné vznešenosti vycházející z osoby Kristovy, vznešenosti tak božského rázu, jaká se vůbec jen mohla zjevit na Zemi. Zeptá-li se mne někdo, zdali je pro mne přirozené prokazovat mu nábožnou úctu, řeknu: Určitě! Skláním se před ním jakožto božským zjevením nejvyššího principu mravnosti. - Zeptá-li se mne někdo, zdali je pro mne přirozené uctívat Slunce, řeknu právě tak: Určitě! Neboť je to rovněž zjevení Nejvyššího, to nejvyšší, jaké je nám pozemšťanům dopřáno vnímat. Uctívám v něm světlo a plodící sílu Boží, které jedině nám dává žít a hýbat se a být, a spolu s námi všem rostlinám a zvířatům."

Není to odkaz předjímající už dobu, kdy lidé budou hledat náboženství bez dogmat, bez moralizování, silné, objímající zbožnou úctou celý svět?